

ROD U DEKONSTRUKCIJI I REKONSTRUKCIJI SPOLA

Milan Polić

Učiteljska akademija, Zagreb

26. studenoga 2004.

Dok se još 70-ih godina 20. st. duljina kose ozbiljno uzimala kao bitno spolno obilježje muškaraca i žena, u posljednja je dva desetljeća prošlog stoljeća došlo do znatnih pomaka u rastvaranju tradicionalno pojmljene spolnosti.

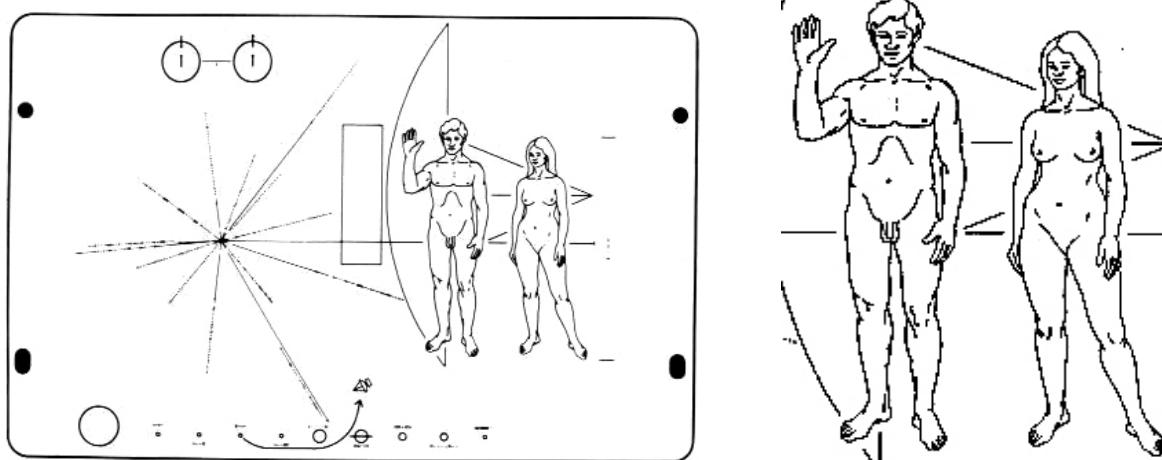
Kao žrtve spolne diskriminacije i u potrazi za prostorom osobnog ostvarenja, žene su pružile snažan otpor tradicionalnoj spolnoj raspodjeli društvenih uloga što je nužno impliciralo dekonstrukciju spola. S pojmom »roda« od spola se odvaja veliki dio njegove kulturne nadgradnje, ali sam spol, iako rekonstruiran, i dalje ostaje kao nešto urođeno i prirodno dano. Odvajanjem roda od spola stvoren je prostor za preraspodjelu rodnih uloga i zadovoljenje osobnih ambicija žena i muškaraca nezadovoljnih njihovom tradicionalnom raspodjelom. Ali pokreti za ženska prava ne samo da nisu ozbiljno doveli u pitanje spolnu dihotomiju muško-žensko, nego štoviše često rade na njezinom učvršćivanju čime se učvršćuje i diskriminacijski obrazac prema svima onima koji se ne mogu spolno svrstati na jednu od dviju zadanih strana. Time se, kao i toliko puta do sada, žrtve diskriminacije pretvaraju u diskriminatore. Za potpuno osobno ostvarenje svake ljudske jedinke, međutim, muško-ženska spolnost jednostavno je presiromašna, a ispod površine reduciranih spolova ponovo se naziru ideološki obrasci novo konstruirane prirodnosti.

Ključne riječi: dekonstrukcija spola, muškarac, »ravnopravnost spolova«, rekonstrukcija spola, rod, spol, spolna dihotomija, transseksualnost, žena

Što »mali zeleni« trebaju znati o nama?

Kada je 2. ožujka 1972. američka Nacionalna uprava za astronautiku i svemirska istraživanja (NASA) poslala u svemir istraživačku sondu Pioneer 10, postavila je na nju plaketu (slika 1) s ugraviranom porukom o Zemlji i ljudima, namijenjenu nekim intelligentnim bićima koja će ju eventualno naći. Koliko je ta poruka u cjelini obavijest o čovječanstvu, a koliko izraz nemaštovitosti, spoznajne naivnosti i filozofske neobrazovanosti znanstvenika koji su je oblikovali ovom bih prilikom ostavio po strani. Usredotočio bih se tek na jednu opću i tvrdokornu predrasudu koja je tom porukom izdignuta na znanstvenu i svemirsku razinu.

Slika 1

Plaketa na Pioniru 10 i detalj s plakete

Muškarac je na plaketi prikazan kratke kose s razdjeljkom a žena duge opuštene kose. Bio bi to možda tek nevažni modni detalj da slika nije trebala biti znanstveno prostudirana poruka o najvažnijim obilježjima čovjeka i njegova svemirskog okoliša. Osim toga muškarac je na slici viši i gleda ravno preda se u smjeru motritelja slike, ruke uzdignute kao da želi dati neki znak, a žena stoji opuštenih ruku, glave blago okrenute prema muškarцу i pogleda usmjerena u stranu. Vrhunski NASA-ini stručnjaci poručuju dakle, ne nama jer mi domaći to već valjda znamo, nego još neobaviještenim svemirskim neznancima, da se ljudi sastoje od dvovrsno oblikovanih bića od kojih su ona »s nečim« na spoju donjih udova viša, kratke kose (inteligentni svemirci će bez daljnega u linijama oko glave prepoznati kosu) i poduzetna. Ljudska pak bića koja na spoju donjih udova »nemaju ništa« niža su i nepoduzetna, ali zato s dugom kosom.

Slika 2:

Muškarci (očito) imaju kratku, a žene dugu kosu!?

pozornog znanstvenog zapažanja – naročito nakon hippie pokreta 60-tih godina 20. stoljeća – svjedoče i fotografije na slici 2. Cjelokupni pak pregled muško – ženskih obilježja, i upravo tim redom, na citiranom mjestu izgleda ovako:

muškarac

tjelesno jači
kratka kosa
raste mu brada
dubok glas
nema dojke
ima uske bokove
dlakav je po tijelu
ima uočljive spolne organe
općenito je grublji
voli živahniju djelatnost
voli upravljati

itd.

žena

tjelesno slabija
duga kosa
ne raste joj brada
visok glas
ima dojke
ima široke bokove
nije dlakava po tijelu
ima spolne organe sakrite u tijelu
općenito je nježnija
voli mirniju djelatnost
lakše se prilagođava

(R. Grubić u Cotić i dr., 1973., 43)

Što reći o tome osim: *O sancta simplicitas!* Kako je sve jednostavno i lako onima koji i prije pitanja znaju odgovore.

Opijkenost spolnim predrasudama vajnim je znanstvenicima toliko pomračila vid da nisu bili u stanju zapaziti ono što je moglo vidjeti već i svako dijete. Time se po tko zna koji puta potvrdila ona naša narodna izreka: što se babi htilo to se babi snilo. Pa da je car gol još nisu znali jedino oni koji su vidjeli samo ono što su htjeli i očekivali da vide. Krajem 60-tih godina prošlog stoljeća već su, međutim, mnoge stoljetne »istine« o spolnosti ozbiljno dovedene u pitanje. Doduše još je bilo onih koji su smrtno ozbiljni dokazivali da je klitorisni orgazam samo surogat onog vaginalnog izazvanog »pravom stvari na pravom mjestu«, no u to doba ideološka je pozadina takvih tvrdnji postala već prilično razvidna i bez svih onih znanstvenih istraživanja koja su dokazala neosnovanost penetracijske doktrine. Mladi su se sve više prepuštali petingu, otkrivajući da seksualno zadovoljstvo ne ovisi nužno o dužini *kose*, niti za orgazam jedan partner treba imati ono što drugi nema, ili obratno. Propitivanje spolnosti postalo je opće i svakodnevno. Biseksualnost je ušla u govor ali i stvarni život. Dakako, bilo je ne malo zbumjenih pa i frustriranih. Događalo se u nas tih godina da skupine kratkolasih mladaca nedovoljno uvjerenih u svoj muški identitet do kojeg im je bilo izuzetno stalo i zbumjenih vlastitom percepcijom i emocijama u blizini dugolasih momaka, poneke od njih i nasilno ošišaju na javnom mjestu, ne bi li se oslobodili vlastitih intimnih dvojbi. Do kraja su 70-tih godina spolna obilježja, bar ona sekundarna, prestala biti neupitna. Usporedo s propitivanjem spolnosti propitivane su i društvene uloge zasnovane na spolu.¹ Unutar feminističkog pokreta i pored njega znanstveno i umjetnički² postupno su u velikoj mjeri problematizirani i dekonstruirani patrijarhalni obrasci po kojima su oblikovane i podijeljene društvene uloge. Postalo je jasno da je najveći dio onoga što se pripisivalo urođenom i navodno spolno uvjetovanom ponašanju zapravo rezultat socijalizacije. Pa da bi se teorijski osmislio i izrazio taj dio tradicionalno mišljene spolnosti koji se pri kritičkim raščlambama preljevao preko biološki priznatog spola, uveden je pojam *roda*.

Rod u dekonstrukciji spola

Prvi koji je prema Michaelu Haralambosu i Martinu Holbornu spram *spola* razlikovao *rod* bio je američki psihoanalitičar Robert Stoller 1968. godine.

»Stoller je iznio zdravorazumsko opažanje prema kojem se golema većina populacije jasno može kategorizirati kao muškarac ili žena, na temelju tjelesnih obilježja: 'vanske genitalije, unutarnje genitalije, gonade (organi koji proizvode spolne stanice), hormoni i sekundarne spolne karakteristike'. Zbog tih su razlike žene sposobne rađati i dojiti djecu, dok muškarci nisu. Usto, tjelesne razlike između muškaraca i žena obično znače da su muškarci jači i mišićaviji.

Većinom se smatra da su biološke razlike odgovorne za razlike i u ponašanju žena i muškaraca, i za različite uloge koje oni igraju u društvu. Stoller je ipak upozorio na takve pretpostavke. Rekao je:

Rod je pojam koji ima psihološke i kulturne konotacije. Ako su primjerice termini za spol 'muškarac' i 'žena', odgovarajući termini za rod jesu 'muški' i 'ženski'; ovi posljednji termini mogu biti sasvim neovisni o (biološkom) spolu.

Stoller, 1968., str. 9

¹ Tijekom 1978. napravili smo, a početkom sljedeće godine i objavili prvo istraživanje udžbenika u nas na temu spolnih obrazaca (Polić, 1979.), no snažniju reakciju u javnosti pobudio je tek članak Rajke Polić »Povjesni sukob mitova o ženskoj emancipaciji« objavljen 1986.

² Tijekom 80-tih godina 20. st. mnogi su se slavni glumci i pjevači presvlačili u odjeću namijenjenu ljudima suprotnog spola (tzv. transvestizam) što je širu javnost u znatnoj mjeri senzibiliziralo za pitanja spolnog identiteta. Npr. pjevač i glumac David Bowie, pjevač Boy George, glumci Dustin Hoffman, Benny Hill, Julie Andrews i drugi.

Drugim riječima, ne slijedi nužno da će se žena ponašati 'ženski' (ženstveno), niti da će se muškarac ponašati 'muški': djevojčice nisu nužno brižne i suosjećajne, dok dječaci ne moraju biti agresivni i natjecateljski raspoloženi.« (Haralambos, 2002., 127)

Iz tradicionalno biološki shvaćenog spola rod se dakle odvojio kao njegova kulturna nadgradnja. Pa se o razlici spola i roda u novijim studijama o ljudskoj spolnosti može između ostalog pročitati i ovo:

»Uz to obilje društveno konstruiranih seksualnosti, biološka kategorija spola ispreplela se s dominantno *kulturnom* kategorijom roda. Anatomija muškarca odgovara nečemu što često nazivamo 'muškošću' – ponašanjima i uvjerenjima po kojima se muškost razlikuje od svoje suprotnosti, ženstvenosti. Iako se muškost i ženstvenost mogu opisati uz pomoć bioloških obilježja, koja možda nisu univerzalna, ali su kod većine pojedinaca dovoljno slična (posebna grada spolnih organa, neke genetske i hormonalne strukture kao uzrok psiholoških osobina koje se povezuju s muškarcima i ženama), rodna obilježja povezana s muškošću i ženstvenošću – koja se obično izražavaju u procesu koji neki teoretičari nazivaju 'izvedbama' muškaraca i žena u društvu – uglavnom su naučene i pripisane osobine koje se očituju u govoru i obrascima ponašanja, načinima odijevanja i drugim označiteljima koji su konvencionalni, a ne biološki, koji se tijekom vremena mijenjaju i koji se razlikuju među kulturama. Iako većina muškaraca pokazuje muške osobine (a većina žena ženstvene), to ne čine i ne moraju činiti svi muškarci i sve žene.

Sadržaj rodnih uloga u bilo kojem društvu mijenjat će se i biti različit od onog koji je prevladavao u drugim društvima. Iako je naš biološki spol određen rođenjem (moguća su iznimka samo one transseksualne osobe koje se podvrgnu operaciji mijenjanja spola), on se kulturno izražava kroz rod i uglavnom je proizvod socijalizacije koja sadržava elemente individualne kreativnosti i izbora načina života.« (McNair, 2004., 3)

A evo i jednog kraćeg navoda o spolu i rodu iz priručnika o identitetima, seksualnosti i procesu socijalizacije skupine domaćim autora:

»Upotreba riječi rod, za razliku od spola započela je nedavno, tako da je i sam koncept relativno nov. Konceptualna razlika između spola i roda je do sada već u potpunosti usvojena.

Ljudi se rađaju kao muško ili žensko, ali uče da budu dječaci i djevojčice koji će odrasti i postati muškarci i žene. Uče ih koja su za njih prihvatljiva ponašanja i stavovi, uloge i aktivnosti, kako se trebaju odnositi prema drugim ljudima. To naučeno ponašanje je ono što čini rodni identitet i uvjetuje rodne uloge. Društvo koristi različite oblike pritiska da bi se muškarci i žene ponašali u skladu sa svojim ulogama.« (Hodžić, 2003., 143)

Rod je dakle »pojam koji ima psihološke i kulturne konotacije« (Stoller), »sadržaj rodnih uloga u bilo kojem društvu mijenjat će se i biti različit od onog koji je prevladavao u drugim društvima« (McNair), »naučeno ponašanje je ono što čini rodni identitet i uvjetuje rodne uloge« (Hodžić). Za razliku od roda »biološki je spol određen rođenjem« (McNair), »ljudi se rađaju kao muško ili žensko«, »rod je društveno oblikovanje biološkog spola« (Hodžić). Spol se i nadalje poima kao nešto biološko, nešto urođeno, nešto prirodno, nešto što nam je dano kao neupitan oblik naše ljudske egzistencije. Spol nas nužno određuje, a rod možemo odabratи сами uspijemo li se istrgnuti iz društvenih obrazaca. Doduše, iako je spol određen rođenjem priznaje se i neka moguća »iznimka samo za one transseksualne osobe koje se podvrgnu operaciji mijenjanja spola« (McNair).

S pojmom roda u znatnoj je mjeri izvršena dekonstrukcija tradicionalno shvaćenog spola, od kojeg je otpalo sve ono što se više nije moglo održati kao biološko, kao urođeno, kao prirodno ili jednostavno kao nužno. No, iako je odvajanje roda od spola otvorilo mogućnost izbora rodnih uloga, ozbiljno je propitivanje njihove spolne osnove izostalo.

Štoviš, upravo se odvajanjem roda od spola želi omogućiti preraspodjela rodnih uloga bez dovođenja u pitanje spolne dihotomije na kojoj su se te uloge oblikovale. I ma koliko je odvajanje roda od spola izraz određenog oslobođenja od obrazaca tradicionalno zadane spolnosti, to je odvajanje istodobno i izraz nevoljkosti da se ti obrasci prevladaju radikalno i da se napusti sudbinsko poimanje vlastite spolnosti. Kraće rečeno, odvajanjem roda od spola sveden je spol na društveno prihvatljivu i »samorazumljivu« razinu, u korist onih kojima je bilo do djelomične preraspodjele društvenih uloga, a na štetu onih koje ta djelomična preraspodjela ne zahvaća i ne može zadovoljiti.

Odvajanjem roda od spola veliki je dio onih koji su se borili protiv spolne diskriminacije, posebno ženski pokreti, na teorijskoj razini zadovoljio svoja očekivanja i krenuo da tako stecenim teorijskim oruđem uđe u do tada zabranjeni društveni prostor. Započelo je političko pogađanje o preraspodjeli društvenih uloga i novih spolnih granica.

Iz borbe protiv spolne diskriminacije Žene su krenule u *nemoguću misiju* za »ravnopravnost spolova«.³ Misiju koliko nemoguću toliko i povijesno retrogradnu.

Rod u rekonstrukciji spola

Iako legalizirana spolna diskriminacija ljudi započinje zakonskom obvezom upisa novorođenog djeteta u matične knjige, pri čemu se obvezno upisuje i njegov spol, otpor tom diskriminacijskom zakonodavstvu i na njemu utemeljenoj praksi potpuno je izostao. Ne samo na djelatno političkoj, nego i na teorijskoj razini. Čak štoviš, zakonsko razlikovanje muškaraca i žena kao da se podrazumijeva, kao da je nešto samorazumljivo i opravdano. Spol se upisuje u osobnu iskaznicu, prilikom popisa stanovništva obvezno je i izjašnjavanje o vlastitom spolu uz prijetnju kaznom za davanje netočnih podataka, izjašnjavanje o spolu traži se posvuda i spol se mora upisati u kojekakve obrasce i za kojećije potrebe. Pri tome se sasvim neznanstveno, pa i proizvoljno ljude svrstava pod jednu od dvije spolne oznake, neovisno o tome žele li se oni tako svrstati ili ne. Čak i kad se priznaje mogućnost promjene spola, ta promjena mora ostati unutar zadanog muško-ženskog obrasca, pa je normalna samo preobrazba u muškarca ili ženu. O tome se, međutim šuti, jer to je problem čini se samo problematičnim pojedincima.⁴ Borcima za »ravnopravnost spolova« to ne samo da nije problem, već je to upravo njihov »prirodni« *raison d'être*.⁵ Zapravo ono što posebno

³ Vidi o tome u Polić (1990.), »Zašto ravnopravnost spolova nije moguća«. Dosljedno provođenje zamisli »ravnopravnosti spolova« moguće je samo napuštanjem građanske demokracije koja je zasnovana na ravnopravnosti apstraktnih građana koji nisu i ne mogu biti ravnopravni po ovom ili onom posebnom obilježju ili skupu obilježja, već naprotiv samo lišeni svih obilježja koja bi ih mogla pravno razlikovati. Ravnopravnost po nekom posebnom obilježju u uvjetima građanske demokracije znači da neki postaju »jednakiji od drugih«, a što to znači objasnio je već George Orwell u svojoj *Životinjskoj farmi*. Uostalom dosljedno sprovedena »ravnopravnost spolova« zahtijevala bi da se i biračko tijelo ustroji na spolnoj osnovi, pa da svaki Spol bira svoje predstavnike u skupštinu po ključu 50:50 %. No, što se zbiva s građanskom demokracijom kad se u nju počinju uvoditi kriteriji ravnopravnosti po nekim posebnim osnovama zorno pokazuje primjer Bosne i Hercegovine sa svim onim neuspjelim pokušajima da se ravnopravnost dosljedno uspostavi na nacionalnoj osnovi. To dakako ne znači da građanima koji su po bilo kojoj osnovi diskriminirani ne treba pružiti posebnu zaštitu kako bi se ta diskriminacija ublažila ili dokinula, ali jedno je suzbijati diskriminaciju po nekoj određenoj osnovi, a drugo po toj osnovi uspostavljati ravnopravnost. Jer ravnopravnost je ili ravnopravnost u svemu ili samo u nečemu, a ravnopravnost samo u nečemu zapravo je neravnopravnost u svemu ostalome.

⁴ Među koje rado svrstavam i sebe, pa sam se eto još 1991., a onda i 2001. prilikom popisa stanovništva odbio izjasniti o vlastitom spolu, o čemu sam izvjestio u svojoj knjizi *Odgoj i svije(s)t* (1993.) u bilješci na str. 36.

⁵ Spolovi uzdignuti na razinu najprije vječnih kolektivita i onda i »pravnih osoba« moraju imati svoje pravne zastupnike, jer sami spolovi ipak nisu zbiljske osobe koje bi mogle zastupati same sebe. »Ravnopravnost spolova« pretpostavlja dakle uspostavu predstavničkih tijela koja će pregovarati i kasnije brinuti o izborenim pravima svojega kolektiviteta.

zabrinjava to je rastvaranje jednog smislenog i budućnonosnog otpora diskriminaciji žena – koji je kao takav bio dio šireg emancipacijskog napora – u nekakvom nepromišljenom nastojanju oko »ravnopravnosti spolova«, koje je jezično i pojmovno, tj. pojmovno i jezično, jednakо nesuvislo kao i sav onaj govor o »pripadnosti spolu«, o »jačem spolu«, o ljepšem spolu«, o »borbi spolova« itd. I što sad, zar ne *mora* svatko biti *pripadnik* jednog od dvaju spolova?! Ne postaje li se *pripadnikom* muškog ili ženskog spola automatski samim rođenjem, kao što se nekada samim činom zapošljavanja postajalo *pripadnikom* Socijalističkog saveza radnog naroda⁶. Dakako da ne, jer spol je tek *skup obilježja*⁷ pojedinca i kao takav on pripada osobi – pa osoba može imati ovaj ili onaj spol, može imati ova ili ona obilježja – a ne pripada osoba spolu. Samo hipostaziranjem statističkog prosjeka skupa obilježja moguće je govoriti o spolu kao kolektivnom biću kojemu neka ljudska jedinka čak sudbinski pripada, spolu koji je jači, slabiji, ljepši, nježniji, koji je s drugim spolom ravnopravan itd. No takav je govor nužno utemeljen u pojmovnom svraćenju osobitih, uvijek različitim i neponovljivim pojedinaca na nekoliko obilježja koja čak i nisu njihova, nego su tek statistički privid čija je stvarna prisutnost samo slučajna. Reći da netko pripada spolu ili da je spol, u istom je govornom ključu u kojem jedno patrijarhalno mišljenje zgodnu ženu imenuje »dobrom pičkom«. Pripadati spolu ili biti spol znači biti lišen ne samo osobnosti, nego i svake osobitosti, jer osobnost pa čak ni sama osobitost ne može pristati na homogenizaciju i na utapanje u bilo kakvom, najmanje u nekakvom sudbinskom kolektivitetu.

Sve to, međutim, ne pobuđuje neku veću teorijsku pozornost. A i zašto bi kad je odvajanjem roda od spola većina prije spolno sputanih nezadovoljnika na teorijskoj razini dobila ono što je htjela: pravo na preraspodjelu društvenih uloga. Stoga njih od daljnog problematiziranja samoga spola više zanima zakonsko utvrđivanje i što brža realizacija novostečenih prava.

Ma koliko, naime, da su tradicionalno shvaćeni spolovi mnogima, a posebno ženama, postali pretjesni za osobni razvitak, za iskorak iz tradicionalnog dihotomnog muško-ženskog obrasca većina nije spremna. I ne samo da nije spremna, nego nakon što je spol izgubio znatan dio tradicionalnog sadržaja, pokazuje snažnu volju da preostali dio spolnog obrasca učini još izoštrenijim i tvrdokornijim. Žene kojima je smetalo da budu *žene* neravnopravne s *muškarcima*, sada žele biti *Žene* ravnopravne s *Muškarcima*, pa zahtijevaju da se sve što ne pripada »prirodno« samom spolu ravnomjerno dijeli među Spolovima. To da bi dosljedno ostvarenje takve zamisli čak i u uvjetima spolnog pluralizma – a kamoli u uvjetima postojeće spolne dihotomije - značilo kraj građanske ravnopravnosti i demokracije ovdje će ostaviti po strani, jer i nije tema ove rasprave. Ali valja ipak reći da se iza »ravnopravnosti spolova« krije svojevrsni seksizam i spolna diskriminacija koja se oslanja na tradicionalno poimanje čovjekove spolnosti po kojem svatko mora biti muško ili žensko jer Bog »muško i žensko stvori ih« (Biblijka, 1968., Post 1, 27). Pa je »ravnopravnost spolova« zapravo ravnopravnost Muškog i Ženskog spola i nigdje se, baš nigdje, unutar te koncepcije ravnopravnosti koja se u

⁶ Kad je polovicom 80-tih godina 20. st. Rajka Polić zatražila da je se ne vodi kao člana Socijalističkog saveza radnog naroda Hrvatske jer se ona nikada nije učlanila u tu organizaciju izbio je mali skandal. Predloženo joj je da pismenom predstavkom zatraži otpust iz članstva, što je ona odbila s obrazloženjem da nikada nije izrazila želju, pa ni usmeno dala pristanak da bude član SSRNH, te s toga ne vidi razloga da pismeno traži otpust iz članstva organizacije u koju se nikada nije ni učlanila.

Vodenim mišlju o sudbinskoj pripadnosti neki opet nepokolebljivo vjeruju da je »pripadnost« ovom ili onom narodu automatski određena na osnovi »nacionalnosti spermija i jajnih stanica«, neki drugi opet vjeruju da svatko neminovno pripada ovoj ili onoj boji kože, i tako u beskraj. Sutra će nas možda netko podijeliti na pripadnike malih i velikih stopala, pa čemo ako bude sreće kao stopala biti ravnopravni.

⁷ Na osnovi usporedbe odrednica u više rječnika i leksikona moglo bi se reći da je spol skup ili ukupnost obilježja po kojima se razlikuje muškarac od žene, odnosno među jedinkama iste vrste, mužjaci od ženki. Neki autori govore o anatomskim i psihološkim obilježjima, neki pak o fiziološkim i psihološkim obilježjima iako bi primjerenije bilo govoriti o anatomskim i fiziološkim obilježjima, jer su upravo ona psihička obilježja najupitnija.

nas ukoričila u *Zakonu o ravnopravnosti spolova* (2003.) ne spominje čak ni mogućnost bilo kakvog spola osim spomenuta dva.⁸ A ljudi, uza svu uvjerenost onih koji bi ih takvima htjeli vidjeti, ipak nisu samo muškarci i žene.

Neću se ovdje posebno baviti *Zakonom o ravnopravnosti spolova* (2003.) no ne mogu a da ne upozorim na jezik tog zakona koji je žalostan primjer jezičnog nasilja, nedomišljenost i ishitrenosti u službi jedne retrogradne ideologije. Evo kako npr. izgleda njegov članak 19.

Članak 19.

- (1) Pravobranitelj/icu za ravnopravnost spolova (u dalnjem tekstu: pravobranitelj/ica) imenuje i razrješava Hrvatski sabor na prijedlog Vlade Republike Hrvatske.
- (2) Pravobranitelj/ica ima zamjenika/cu koje imenuje i razrješava Hrvatski sabor na prijedlog pravobranitelja/ice.
- (3) Pravobranitelj/ica i njegov/njezin zamjenik/ica dužnosnici su Republike Hrvatske, imenuju se na vrijeme od 8 godina i mogu biti ponovno imenovani.
- (4) Pravobranitelj/ica i njegov/njezin zamjenik/ca moraju biti različitog spola, a jedan/na od njih mora biti diplomirani pravnik/ica.
- (5) Za pravobranitelja/icu i njegovog/njezinog zamjenika/icu može biti imenovan hrvatski državljanin/ka koji ima visoku stručnu spremu i koji je osobnim zalaganjem poznat javnosti u području zaštite ljudskih prava.

U tekstu sam sivom bojom označio riječi koji su izraz »spolne osviještenosti« samih autora, dok su masno tiskane i podcertane one riječi koje su toj »osviještenosti« promakle. Kao što se vidi nije lako biti »spolno osviješten«, jer je masno tiskanih i podcertanih riječi skoro koliko i onih sivo označenih. No da vidimo.

U 2. stavku stoji »zamjenika/cu koje«, no ne radi se o množini pa stoga nije »koje« nego *kojeg ili koju*.

Ako već u stavku 4. piše da »pravobranitelj/ica i njegov/njezin zamjenik/ca moraju biti različitog spola«, ne bi li onda trebalo u 3. 4. i 5. stavku pisati pravobranitelj/ica i njegova/njezin zamjenik/ca. Jer prema odredbi samog zakona čini se razložno da pravobranitelj ima zamjenicu (o zamjenicama, vijećnicama i ostalim imenicama kojima se nasilno i samovoljno mijenja značenje neću ovom prilikom), a pravobraniteljica ima zamjenika, pa je stoga *njegova* i *njezin*, a ne *njegov* i *njezin* zamjenik/ca.

Osim toga ako se već hoće riječi dosljedno spolno obilježiti i rod riječi uskladiti sa stvarnim spolom osobe, onda nema razloga da se to čini samo u jednini, nego to treba činiti i u množini, pa onda nisu, kao što to piše u 3. stavku »dužnosnici« i »imenovani«, jer je to, molim lijepo, izrečeno u muškom rodu, nego *dužnosnici* i *dužnosnice*. No, kako ona nakarada od riječi »zamjenik/ica« nije množina nego spolno dihotomna jednina onda uz nju ide dužnosnik/dužnosnica i imenovani/imenovana, a ne muška množina *dužnosnici* i *imenovani*.

U 5. pak stavku suprotno odredbi Zakona i jezičnoj nakani kojom je pisan stoji: »imenovan«, »hrvatski«, »koji« i »poznat«, valjda *pravobranitelj* ili *njegov zamjenik*, jer bi *pravobraniteljica* ili njena *zamjenica* (?) trebala biti, *imenovana*, *hrvatska*, *koja* i *poznata*.

A sav je taj jezični galimatijas samo izraz mišljenja koje je proizvelo nemoguću sintagmu »ravnopravnost spolova«. I da zaključim s time, evo kako bi taj 19. članak *Zakona o ravnopravnosti spolova* izgledao da su autori bili jezično dosljedni i da 4. stavak ne propisuje alternativu zastupljenost spola koju autori ionako nisu jezično poštivali.

Članak 19.

⁸ Sve to dakako jako podsjeća na razdoblje stvaranja nacionalnih država, kad su podređeni narodi tražili priznanje i suverenost na određenom prostoru kojim su do tada vladali snažniji narodi, niječući istodobno drugim narodima na tom prostoru ne samo isto takvo pravo nego i bilo kakvu nacionalnu posebnost.

- (1) Pravobranitelj/ica za ravnopravnost spolova (u dalnjem tekstu: pravobranitelj/ica) imenuje i razrješava Hrvatski sabor na prijedlog Vlade Republike Hrvatske.
- (2) Pravobranitelj/ica ima zamjenika/cu kojeg/ju imenuje i razrješava Hrvatski sabor na prijedlog pravobranitelja/ice.
- (3) Pravobranitelj/ica i njegov/a/njezin/a zamjenik/ica dužnosnici/ce su Republike Hrvatske, imenuju se na vrijeme od 8 godina i mogu biti ponovno imenovani/ne.
- (4) Pravobranitelj/ica i njegov/a/njezin/a zamjenik/ca moraju biti različitog spola, a jedan/na od njih mora biti diplomirani/na pravnik/ica.
- (5) Za pravobranitelja/ica i njegovog/vu/njezinog/nu zamjenika/ica može biti imenovan/na hrvatski/ka državljanin/ka koji/ja ima visoku stručnu spremu i koji/ja je osobnim zaloganjem poznat/a javnosti u području zaštite ljudskih prava.

Ako dakle ovako unakaženim jezikom ne umiju dosljedno pisati čak ni oni koji su ga takvimi učinili, što je onda s govorom. Tko govoriti i kako se uopće može govoriti takvim jezikom meni je potpuno nejasno, ali mi je itekako jasno da to s građanskom, pa i bilo kakvom ravnopravnosću nema nikakve veze. Jer, gora od nakaznosti toga jezika je upravo njegova isključivost.

U (standardnom) hrvatskom jeziku naime gramatički rod riječi, naročito muški rod, ne mora se podudarati sa spolom osobe na koju se odnosi. Stoga učitelj može biti čovjek bilo kojeg spola, dok učiteljica može biti samo žena.⁹ *Skup učitelja* je spolno neuvjetovan i otvoren je osobama određene struke bez obzira na njihova spolna obilježja ili spolno opredjeljenje. Naprotiv, u *skupu učiteljica* mogu biti samo žene. Drugim riječima gramatički muški rod nikoga spolno ne stigmatizira, pa je uporabiv za bilo koju osobu ako se ne želi naglasiti upravo njezina specifična spolnost. Zato su u nas, a ne zbog neke spolne neosviještenosti, članovi vlade neovisno o spolu nazivani *ministrima* sve dok 90-tih godina 20. st. jedna politički desno orijentirana Žena na tom položaju nije zahtjevala da ju se oslovljava sa *ministrica*¹⁰. Da to nije bio dio nekog emancipacijskog nastojanja dokaz je i kampanja koju je u to doba vodila njezina stranka za povratak žena poslovima domaćice.¹¹

Insistiranjem na jezičnim oblicima koji naglašavaju ženski spol, muški gramatički rod također poprima spolno određenje, pa učitelj više ne može biti bilo koji čovjek određene struke nego samo muškarac. A »učitelj/ica« može biti samo muškarac ili žena. Ta jezično-spolna dihotomija samo je izraz poimanja da izvan muško-ženskog obrasca nikakva spolnost i ljudsko življenje nije moguće. Ljudi dakle više uopće ne mogu biti ljudi a da nisu spolno označeni kao muškarci ili žene. Čak i kad bi bilo točno da su svi ljudi muškarci ili žene, takvo bi stigmatiziranje bilo problematično. No, što ako svi ljudi nisu muškarci i žene, nije li to onda spolna isključivost, seksizam i nasilje nad ljudskom spolnošću, posebno odbojno kad se provodi u ime »ravnopravnosti spolova«. Ako borba za prava žena nije otpor diskriminaciji ljudi po spolnoj osnovi, u ovom slučaju zato što su žene, nego se oslanja na spolnu dihotomiju muško-žensko pa je još k tome i produbljuje - čime se učvršćuje i diskriminacijski obrazac prema svima onima koji se ne mogu ili ne žele spolno svrstati na jednu od dviju zadanih strana – onda se borba za prava žena pretvara u borbu za ženska prava nasuprot muških prava, a na štetu svih onih koji nisu ili ne žele biti ni muško ni žensko. Time se, kao i toliko puta do sada, žrtve diskriminacije pretvaraju u diskriminatore, žrtve nasilja u nasilnike.

⁹ Moguće je i da domaćica ili kurva bude muškarac. Ovo drugo se određenje čak rabi prilično često.

¹⁰ Za one koji ne znaju bila je to gospođa Vesna Girardi-Jurkić iz Hrvatske demokratske zajednice (prema vlastitom određenju desno orijentirane političke stranke), koja je svojim izgledom jasno davala na znanje i izrijekom tražila da je se oslovljava sa *ministrica*. Za one koji su zaboravili i malo podsjećanje na to da je upravo od HDZ-ove ministricе u škole došao naputak da se nastavnici moraju oblačiti sukladno svom spolu: muškarci u hlače, a žene u suknce.

¹¹ Treba li podsjećati na obećanja da će žene s određenim brojem djece dobiti državnu mirovinu i razne druge privilegije.

Ni muškarci ni žene

Tisućama godina žene su društveno omalovažavane i povjesno prešućivane. Muškarci ne samo da jesu nego su oduvijek bili ljudi, bića koja misle i gospodare, dok su žene bile tek rađalice i dojilje¹². U posljednjih dvjesto godina u jednom su dijelu svijeta žene uspjele izboriti položaj više-manje punovrijednih ljudi i ravnopravnih građana. No, još uvijek iz pozadine odjekuje »ljudi i žene«. Još se uvijek u stručnoj literaturi i školskim udžbenicima čovjeka prikazuje kao muškarca, a povjesna se uloga i doprinos žena prešuće ili omalovažava. Tim je žalosnije da sada teorijski i politički utjecajne žene, pokušavajući se nagoditi s muškarcima oko preraspodjele društvenih uloga, ne vide ili ne žele vidjeti sve one koji nisu i ne žele biti ni žene ni muškarci. Pa čak štoviše, društvenu svijest usmjeravaju prema učvršćivanju jednog retrogradnog obrasca po kojem čovjek mora biti ili muškarac ili žena. Zašto produbljivati i učvršćivati spolnu dihotomiju umjesto da se dekonstrukcija dihotomnog spolnog obrasca dovede do kraja? Zašto se ne oslobođiti obrazaca koji nastupaju kao sudbinski iako su to samo toliko koliko taj *privid* nužnosti ljudi prihvaćaju kao nužnost. Stoga pobuđuje nadu kad se u jednom priručniku mlađih autora može pročitati:

»Spol je nešto što nam je učinjeno davno prije nego smo mi imali mogućnost bilo što reći po tom pitanju. Neki ljudi razlikuju spol i rod govoreći stvari poput: 'Moj spol je ženski, ali moj rod je muški.'

Zašto ne reći: 'Ja sam muškarac s vaginom'? Zašto ne bi dekonstruirali i taj biološki imperativ koji označava genitalije kao muške ili ženske? Zašto prihvati mišljenje naučnika/ica koji bi željeli sve stvari lijepo i uredno posložiti u predvidljive dvojnosti?

Smatramo da ne postoji razlog za podjelom ljudskih tijela na ženski i muški spol...« (Hodžić, 2003, 81)

Ali zašto je taj isti priručnik pisan, i to krajnje nedosljedno, upravo u muško-ženskom ključu? Ako se autori već opravdano pitaju: »Zašto prihvati mišljenje naučnika/ica koji bi željeli sve stvari lijepo i uredno posložiti u predvidljive dvojnosti?«, zbog čega ih i sami prilično nespretno, ali uporno nastoje »posložiti u predvidljive dvojnosti«? Ako već »ne postoji razlog za podjelom ljudskih tijela na ženski i muški spol« zašto su posvuda u priručniku ik/ica, ci/ce, li/le itd.? Zar izvan tih predrasudama zadanih i predvidljivih dvojnosti zaista nema ništa više? Ako je već spol »nešto što nam je učinjeno davno prije nego smo mi imali mogućnost bilo što reći po tom pitanju«, zašto i sada kad znamo da nam je to *učinjeno*, a nije naprosto nešto samo po sebi, pristajemo da nam to čine, ili još gore, činimo to sami sebi i drugima iako bismo mogli, imali što, pa i trebali štогод reći o tome. Zašto ostati pri tome da je »rod društveno oblikovanje biološkog spola«, a ne postaviti pitanje društvenog oblikovanja samog tog »biološkog spola«. Zašto ne pitati i o biti pojave koja se kao »biološki spol« sada nudi kao nekakva *stvar o sebi*.

Jer, da bi uopće ljudski ili predmetno bila, tj. da bi bila upravo kao takva, svaka pojava mora biti najprije smisleno i opažajno omeđena i izdvojena iz podražajne pozadine na kojoj se oblikuje, a zatim pojmovno oblikovana i jezično označena da bi mogla biti prepoznata i društveno posredovana. Stoga je svaka pojava, pa i spol, društveno oblikovana kao što je društveno oblikovana i svaka svijest koja se ljudski predmetno odnosi. Ljudska je obilježja moguće klasificirati, kao i podatke o bilo čemu, na bezbroj načina po bilo kojoj proizvoljnoj osnovi, tj. proizvoljno odabranom skupu obilježja. To što su neka obilježja klasificirana biološki ili po kriterijima neke druge tzv. prirodne znanosti ne čini ih manje društveno

¹² Vidi u Polić (1997.), *Čovjek – odgoj – svijet*, raspravu »Spol«.

određenima. Jer svaka znanost oblikuje svoj predmet u društveno zadanim okvirima i kroz društveno oblikovane svijesti znanstvenika. I zato je spol društveni konstrukt kao i bilo koja pojava uopće. Koji će skup obilježja, te kako i koliko izraženih činiti *spol* ne određuju obilježja sama po sebi već određena društvena (može to biti i znanstvena) zajednica. Tako npr. demografi odrede da se pri popisu stanovništva ljudi moraju izjasniti isključivo kao muškarci ili žene čime stvarnost svode na obrazac koji su joj samovoljno podmetnuli. Pa kad kasnije objave podatak po kojem se cijelokupno stanovništvo zemlje sastoji samo od muškaraca i žena, onda to ne znači ništa drugo nego da su kao rezultat svoga znanstvenog istraživanja objavili ono što su već prije početka istraživanja samovoljno odredili kao jedini mogući rezultat.

Što je dakle spol? Koja i kako izražena obilježja čine spol? Za NASA-ine stručnjake i naše pedagoge 70-tih godina 20. stoljeća (i ne samo za njih) bitno je spolno obilježje – ma kako to danas smiješno izgledalo – bila kosa. Ali i bilo koji izbor anatomskih, fizioloških i psiholoških obilježja koja će činiti spol uvijek će biti društveno uvjetovan ili pak proizvoljan. Čemu treba dodati neizbjegnu proizvoljnost u prepoznavanju određenih obilježja. Jer ni jedno se obilježje ne javlja uvijek na isti način. Da je o stasu, širini ramena, širini bokova, prsima, struku, mišićavosti, tjelesnoj snazi, dlakavosti (kome i zašto npr. trebaju depilatori) itd. moguće govoriti još samo u okviru statističkih uopćavanja koja se ne odnose ni na jednog pojedinca posebno, trebalo bi biti jasno već i redovitijim gledateljima televizijskog programa ili čitateljima (čak i samo gledateljima) revija za žene. Danas kad svatko može svoje tijelo oblikovati velikim dijelom po vlastitoj želji (vidi sliku 3). anatomija postaje stvar osobnog izbora (manje ili više oduvijek je to i bila). O kozmetičkoj industriji i kozmetičkim pomagalima za postizanje pretpostavljenog ženskog ili muškog izgleda da se i ne govorи.

Slika 3

»Tjelesno slabija«!?

Gledatelji talijanskih TV programa već su odavno npr. morali naučiti da muškarci nisu viši od žena, jer su njihove voditeljice u pravilu bar za pola glave više od muških sudionika u programu. Dakako ne zato što bi žene nužno bile više od muškaraca, već zato što su tako odlučili proizvođači programa koji opet slijede očekivanja publike.

Jednako tako nepouzdano je govoriti i o fiziološkim obilježjima. Jer ako sve žene moraju imati menstrualne cikluse, moraju moći zatrudnjeti, dojiti itd., a muškarci moraju moći oploditi žene kao što se to u pravilu kaže, onda velik broj onih koji izgledaju čak tipičnim muškarcima ili ženama to nisu. Da bi se to ustanovilo nisu pak potrebna nikakva znanstvena istraživanja. Za to je dovoljno i svakodnevno iskustvu.

Ni raspodjela hormona nije jednoobrazna ni ravnomjerna po nekoj muško-ženskoj liniji pa da bi se na osnovi toga moglo ljude oštro podijeliti u dvije

spolne skupine. Čak štoviše, tijekom čovjekova života količina i odnos hormona stalno se mijenja, čak i drastično, tako da je po toj osnovi nemoguće učiniti neko dihotomno razgraničenje.

Dihotomna spolna podjela ne može se ustanoviti čak ni na genetskoj razini. Jer je jednostavni obrazac po kojem muškarci imaju XY a žene XX kromosomski par nedovoljno diskriminativan da bi ljude mogao podijeliti u dvije spolne skupine. Postoje naime »žene« s X ili XXX kromosomskim obilježjima, kao što postoje »muškarci« s XXY i XYY kromosomskim obilježjima.

O psihološkim obilježjima jedva da i treba trošiti riječi, jer se ni za jedno od njih ne može dokazati da nije društveno uvjetovano. Naprotiv, promjene u ponašanju suvremenih muškaraca i žena svakim danom pružaju sve više dokaza o tome da je ono što se tumačilo kao prirodno određenim psihološkim obilježjima spola zapravo naučeno.

Slika 4

Umjetnički prikaz hermafrodita

držice, veličina i oblik malih i velikih stidnih usana znatno variraju. Osim toga oblik i veličina spolovila mijenjaju se pod utjecajem hormona. Kod pojedinaca čak toliko da to izaziva zabunu u pogledu određenja spola. Znatan je i broj ljudi kod kojih je oblik spolovila moglo bi se reći mješovit ili tipski neodređen. Označena kao hermafroditizam ta je pojava poznata odavno i česta je tema antičkih likovnih umjetnika.

No dok je u nas život hermafrodita pravi pakao¹³ postoje kulture u kojima ima mjesta i za treći spol.

»I u Dominikanskoj Republici i na Novoj Gvineji kulturna formulacija spolne podjele uključuje i treću kategoriju, generički 'treći spol', kao dodatak biološki prepoznatljivim kategorijama muškog i ženskog. Štoviše, u Dominikanskoj Republici za nedostatak 5-alfa-reduktaze postoji i lokalni termin, *guevedoche*, što u prijevodu znači 'penis u dvanaestoj godini'. Slično tome, pleme Sambijaca ima termin *kwoluaatmwol*, odnosno 'muška stvar koja se pretvara u žensku stvar'. S obzirom na široku rasprostranjenost takvog stanja, *guevedoche* dojenčad pripisuje se trećem spolu, čijoj kategoriji pripadaju do puberteta kada, u većini slučajeva, preuzimaju mušku ulogu. Zahvaljujući činjenici da kategorije spola nisu striktne, kultura može izići u susret prvobitnoj spolnoj neodređenosti i promjeni spola koja će uslijediti. (...)

Drugi primjeri trospolnih sustava uključuju *berdache* američkih Indijanaca, o kojima je već bilo riječi u prethodnom poglavlju. *Berdache* su muškarci – za koje se često smatra da posjeduju goleme duhovne moći – koji su se ponašanjem i oblačenjem transformirali u žene. Drugim riječima, oni su kulturno konstituirane žene (premda u nekim slučajevima postoji i transformacija iz žene u muškarca). Na Tahitiju, članovi trećeg spola zovu se *mah'u*, a u Omai (Gvineja) *xanith*. Burmanski ekvivalent, *acaulti*, ne smatraju se ni muškarcima ni ženama (unatoč biološkoj muškosti), što sa sobom nosi društvenu posljedicu da muškarac može imati spolni odnos sa *acaultom* a da pritom ne krši zabranu homoseksualnog ponašanja.« (Abramson – Pinkerton, 1998., 140-142)

Nisu, međutim, samo hermafrodični žrtve spolno dihotomne diskriminacije. Popis onih koje je bez većeg ili manjeg nasilja nemoguće podvesti pod jednu od dvije spolne označke

¹³ Upravo dok sam pisao ovaj tekst u Glasu Istre izao je opsežan članak Maje Hrgović (2004.) pod naslovom »Život hermafrodita u Hrvatskoj pravi je pakao«

daleko je širi. Pored hermafrodita to su u prvom redu kambioseksualci¹⁴, ljudi koji su medicinskim tretmanom *zamijenili* svoj spol, ali koji pri tome ostaju obilježeni kao spolno problematični i diskriminirani. Tu su nadalje muškarci i žene koji su zbog nečega izgubili djelomično ili u potpunosti spolne organe. Gubitak jajnika i maternice kod žena, ili penisa i testisa kod muškaraca baš i nisu tako zanemarive pojave, koje ne samo da utječu na spolni život pojedinaca nego i na cijelokupnu njihovu osobu. Pa čak kad ti ljudi i nisu obilježeni i posebno diskriminirani zbog nedostatka nekih muških ili ženskih obilježja, diskriminirani su kao ljudi koji s obzirom na svoje posebnosti nemaju one društvene mogućnosti za vlastito samoostvarenje koje imaju standardno spolno oblikovane jedinke. Primjerice u nas je spolni život ljudi s posebnim potrebama još uvijek tabu tema, pa kad sam 1988. pokušao otvoriti tu temu naišao sam na nezamisliv otpor¹⁵, a domovinski je rat zasigurno iza sebe ostavio na tisuće slučajeva koji se u postojećoj spolnoj matrici ne mogu riješiti.

Tretirati djecu i starce kao muškarce i žene neprimjereno je i zapravo spolno licemjerje. Jer prema kriterijima dihotomne spolnosti djeca i starci nisu ni muškarci ni žene čak i kada to žele biti, pa čak i kada to društvo od njih očekuje i kada im to priznaje. Osim ako se zanemare fiziološka obilježja, i najveći dio anatomskega pa se spol svede na približan oblik spolovila. Bilo bi to, međutim, nebitno kada se tim ljudima ne bi nametao način života neprimjeren njihovim stvarnim mogućnostima i potrebama. Upravo je žalosno gledati posebno djevojčice koje njihovi, osuđujem se reći seksualno problematični roditelji, duhovno i duševno osakačuju pretvarajući ih u male hiperseksualizirane nakaze koje onda još prikazuju po kojekakvim izborima za »najkliniceze«. Jednako kao što je žalosno promatrati starce koji se pretvaraju kao da su »komadi u najboljim godinama«.

To dakako ne znači da djeca i starci nemaju pravo na spolni život. Naprotiv. Ali pravo na spolni život znači pravo na onakav spolni život kakav je u skladu s čovjekovim mogućnostima i potrebama. Sve ostalo je spolno nasilje. I upravo u nemogućnosti da na osnovi postojećeg spolnog obrasca uspješno razriješi problem zadovoljenja spolnih potreba djece i staraca, društvo te potrebe najčešće zanemaruje kao da ih još ili više nema. I sve to najčešće u ime neke tobožnje prirodnosti u ime koje se istodobno odriče pravo postojanja svemu što iako urođeno nije u skladu s kulturnim predrasudama.

Valja se stoga upitati nije li došlo doba zbiljske transseksualnosti. To jest spolnosti koja neće biti utrpana u dva jadna obrasca u kojima malo kome može biti udobno, i koja se ljudima neće nametati kao njihovo temeljno obilježje. Ne bi li konačno trebalo prestati svoditi ljudi na spolove i u ime ravnopravnosti provoditi sponu homogenizaciju? Jer već je priroda čovjeku omogućila više od toga, a on si je sam kao kulturno biće otvorio i nove mogućnosti. Stoga, umjesto da neki budu »jednakiji od drugih«, bilo bi bolje da nitko zato što je drukčiji više ne bude diskriminiran. A to znači da borba za ravnopravnost dvaju spolova nikako ne može zamijeniti borbu protiv opće spolne diskriminacije. Svoj spol odredit ću ja sam ako, kada i kako ja budem htio. Jer ono što su mi odredili prilikom rođenja bilo je na osnovi onoga što su vidjeli, ali zar se ne vidi i da Sunce izlazi na istoku i zalazi na zapadu iako je to samo običan privid.

¹⁴ Ljude koji su *zamijenili* spol, dakle muški za ženski ili obratno, uobičajeno je nazivati transseksualcima. Oni to i jesu ali samo kao jedna posebna vrsta transseksualaca koja je odabrala svoj spol u okviru još uvijek neprevladane dihotomne spolne matrice. To znači da se ne radi o nadilaženju jedne spolno ograničene dvoobrazne stvarnosti, tj. o postavljanju na jednu nad-spolnu, preko-spolnu ili spolno nepropisano poziciju, nego o zamjeni spola ili spolnoj permutaciji unutar zadane dihotomne spolne matrice, što bi bilo primjereno nazvati kambioseksualnošću (lat. *cambiare* = zamijeniti + *sex* = spol) nego transseksualnošću.

¹⁵ Usprkos podršci mnogih tzv. invalidnih osoba (tzv. zato jer su to ljudi s posebnim potrebama, a invalidi su nešto drugo) da se otvori jedna takva tema, ti su ljudi odbili javno sudjelovati u tome s razumljivim obrazloženjem da su se već dovoljno napatile, a da bi se sada još i dodatno izlagali. Ja sam ipak objavio članak »Invalidnost i seksualnost« (1988.) koji je Savez slijepih Hrvatske snimio na kasetu.

Navedena djela

- Abramson, Paul R. i Pinkerton, Steven D. (1998.), *O užitku: razmišljanja o naravi ljudske spolnosti*, Zagreb: Naklada Jesenski i Turk i Hrvatsko sociološko društvo, 304 str.
- Biblija* (1968.), Zagreb: Stvarnost, 368 str.
- Cotić, Alojz i dr. (1973.), *Spolni odgoj: priručnik za nastavnike*, Zagreb: Školska knjiga, 255 str.
- Haralambos, Michael i Holborn, Martin (2002.), *Sociologija: teme i perspektive*, Zagreb: Golden marketing, 1116 str.
- Hodžić, Amir - Bijelić, Nataša - Cesar, Sanja (2003), *Spol i rod pod povećalom: priručnik o identitetima, seksualnosti i procesu socijalizacije*, Zagreb: Cesi, 195 str.
- Hrgović, Maja (2004.), »Život hermafrodita u Hrvatskoj pravi je pakao«, *Glas Istre*, Pula, 8. studenoga 2004., str. 47
- McNair, Brian (2004.), *Scriptiz kultura: Seks, mediji i demokratizacija žudnje*, Zagreb: Naklada Jesenski i Turk, 293 str.
- Polić, Milan (1988.), »Invalidnost i seksualnost«, *Žena*, Zagreb, god. 46, sv. 5, str. 4-16.
- Polić, Milan (1990.), »Zašto ravnopravnost spolova nije moguća«, *Žena*, Zagreb, god. 48, sv. 5-6, str. 37-46.
- Polić, Milan (1993.), *Odgoj i svije(s)t*, Zagreb: Hrvatsko filozofsko društvo, 168 str.
- Polić, Milan (1997.), *Čovjek – odgoj - svijet*, Zagreb: Kruzak, 208 str
- Polić, Milan i Rajka (1979.), "Dječji udžbenici o (ne)ravnopravnosti među spolovima", *Žena*, Zagreb, god. 37, sv. 1, str. 12-28
- Polić, Rajka (1986.), »Povijesni sukob mitova o ženskoj emancipaciji«, *Žena*, Zagreb, god. 44, sv. 6, str. 73-88
- Stoller, Robert (1968.), *Sex and Gender: On the Development of Masculinity and Femininity*, New York: Science House
- Zakon o ravnopravnosti spolova* (2003.), Zagreb: Narodne novine, online izdanje, br. 116. od 22. 7. 2003.